

Виявлені залишки шести видів риби: сазан (*Cyprinus carpio*), плітка (*Rutilus rutilus*), лящ (*Abramis brama*), щука (*Esox lucius*), вирезуб (*Rutilus frisii*), судак (*Sander lucioperca*) та сом (*Silurus glanis*). В цілому, в матеріалах з пам'ятки, набір видів риби представлений видами, типовими для іхтіофауни малих та середніх річок Чорноморського басейну. Обидва екземпляри моллюсків належали річковій перловиці (*Unio crassa*).

14. *Барбара I*. Кістки ссавців визначено спільно з Т. В. Бітковською, моллюсків визначив В. В. Аністратенко. Об'єм вибірки — 356 залишків тваринного походження (з них 355 — ссавці й 1 моллюск). В матеріалі присутні кістки 7 видів ссавців: бика свійського (*Bos taurus*), коня свійського (*Equus caballus*), свині свійської, собаки свійського (*Canis familiaris*), вівці (*Ovis aries*) та, можливо, кози свійської (*Capra hircus*). Дуже важлива знахідка — дві кістки (за попередніми результатами) степового зубра (*Bison priscus*), який мешкав у степових ландшафтах та вимер в кінці плейстоцену.

Перше місце в стаді за чисельністю кісток посідав бик свійський, друге — кінь, третє — ДРХ, а свиня відіграла найменшу роль з основних сільськогосподарських видів. В одному випадку знайдений прісноводний моллюск рогова катушка *Planorbis cornuus*.

25. *Шестовиця*. Об'єм вибірки — 303 залишки тваринного походження (з них 202 — кістки ссавців, 16 — птахів, 80 — фрагменти ячної шкаралупи та 1 моллюск). У матеріалі присутні кістки 12 видів ссавців: бика свійського (*Bos taurus*), коня свійського (*Equus*

caballus), свині свійської, собаки свійського (*Canis familiaris*), вівці (*Ovis aries*) та кози свійських (*Capra hircus*).

З диких ссавців визначено залишки оленя благородного (*Cervus elafus*), ведмедя бурого (*Ursus arctos*), вовка (*Canis lupus*) та бобра (*Castor fiber*). Крім того, в матеріалі з кургану № 47 (52) були виявлені кістки куниці *Martes* sp. (за попередніми результатами аналізу). Птахи представлені залишками курки свійської (*Gallus gallus*). Крім того, знайдений один моллюск — перловиця товста (*Unio crassus*).

* * *

Крім того, протягом 2016 р. були визначені кістки тварин з таких пам'яток: *Манжелія*, городище, **перша половина — середина XII ст.**; *Глинське*, посад в уроч. Леваднюкова гора, **давньоруський час (кінець XIII — XIV ст.)**, матеріал за 2014 — 2015 рр. визначено спільно з М. Кублієм; *Тростянчик*, поселення **трипільської культури етапу VII**, частину матеріалу визначено спільно з М. Кублієм; *Старобільське I*, **ранній неоліт, 5900 — 5800 рр. до н. е.**, розкопки 1979 — 1980 рр. під керівництвом О. Г. Шапошнікової та Ю. Г. Гуріна; *Десятинна церква*, рів 5, **давньоруський час**, НФ ІА НАН України, керівник Г. Ю. Івакін; продовжуються визначення остеологічних матеріалів з *Ольвії*; *Збараж* (Тернопільська обл.), **давньоруське поховання**; *с. Єрестовка*, група курганів 2, курган 1 «Ємцівська могила», керівник О. Б. Супруненко; *Барбара II*, матеріали 1991 р.

І. Д. Потехіна

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ПІЗНЬОМЕЗОЛІТИЧНОГО ТА ЕНЕОЛІТИЧНОГО МОГИЛЬНИКІВ У СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ

Антропологічні фонди Інституту археології НАН України в останні десятиліття вкрай повільно поповнюються матеріалами з поховальних пам'яток первісної доби, причиною чого є відсутність серед досліджуваних археологами об'єктів масових могильників цього часу. Тому особливо цінним є надходження нових антропологічних колекцій із двох некрополів, відкритих нещодавно Миколаївською археологічною експедицією Інституту археології НАН України у ході досліджен-

ня знаменитого багаточарового поселення Гард.

Раніша колекція з Гарда датована пізньомезолітичним — ранньонеолітичним часом і походить з могильника маріупольського типу, а друга репрезентує носіїв усаївської культури епохи енеоліту. Пам'ятка розташована у південній частині Гранітно-Степового Побужжя. Антропологічні матеріали польового сезону 2016 р. з обох могильників передані нам М. Т. Товкайлом.

1. *Гард*, могильник **маріупольського типу**. Отримано кісткові рештки людей із семи поховань (№ 19, 37–42), здійснених в індивідуальних ямах безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром поселення і, найвірогідніше, належать до пізнього мезоліту. Водночас, автори розкопок не виключають, що цей могильник міг бути пов'язаний і з початковим етапом формування ранньонеолітичного шару.

Разом із раніше визначеними нами антропологічними матеріалами з розкопок попередніх років, колекція цього некрополя нараховує 22 поховання. Збереженість кістяків задовільна, повних посткраніальних скелетів практично немає, черепи в основному представлені у вигляді фрагментів. Разом з тим, можна відзначити досить хороший стан збереженості кісткової тканини. Це пов'язано з великою масивністю як чоловічих, так і жіночих скелетів, що є характерною рисою похованих у всіх могильниках маріупольського типу, зокрема у Надпоріжжі та Приазов'ї. Проведено первинне опрацювання та інвентаризацію кісток

скелетів. Матеріал потребує значної реставраційної роботи, після чого буде здійснено його комплексне дослідження.

Могильник **усатівської культури**. У 2016 р. антропологічна колекція цього могильника, досліджуваного з 2006 р., поповнилася матеріалами з трьох захоронень (№ 34–36). Скелети знаходилися у скорченому на боці положенні, більшість з них збереглася у фрагментованому стані. Загалом матеріали усатівської культури з Гарда нараховують 17 поховань, однак кількість їх ще має зрости, оскільки розкопано лише частину могильника, дослідження якого будуть продовжуватися. Розпочато первинне опрацювання цих матеріалів, а їхнє вивчення за антропологічними програмами буде можливе після проведення реставрації.

Аналіз зазначених матеріалів з могильників Гарда дозволить пролити світло на процеси формування антропологічного складу населення у Північно-Західному Причорномор'ї у перехідний період від мезоліту до неоліту, а також в епоху міді.

І. Д. Потехіна

ПЕРШИЙ ДОСЛІДЖЕНИЙ ЧЕРЕП З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Поховання культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) епохи неоліту на території України, на відміну від країн Центральної Європи, трапляються вкрай рідко. Наразі достовірно підтвердженими є лише три: це частково кремоване захоронення в с. Незвисько на Дністрі, а також дві інгумації (Баїв та Сьомаки) на Волині. Антропологічні матеріали з них, на жаль, не збереглися, відповідні дослідження не проводилися. Череп з поселення КЛСК в ур. *Гнідавська Гірка* (2), нині єдиний в Україні, пов'язаний з цією культурою. Він відкритий А. Б. Бардецьким під час розкопок, які проводилися ДП «Волинська старожитності» у 2009 р. Череп знаходився у ямі під житловою спорудою КЛСК (розкоп 10, об'єкт 19).

Збереглися великі фрагменти мозкової коробки, кістки обличчя відсутні. Найбільший фрагмент включає передню частину склепіння черепа, спереду обмежена лобною кісткою, а ззаду і з боків — двома третинами тім'яних кісток. Інший великий фрагмент є задньою

третьою тім'яних кісток, обох скроневих кісток, а також потиличною кісткою. На правій скроневій не вистачає передньої частини луски. До дрібніших частин, що також збереглися, входять уламки бокових поверхонь правої й лівої тім'яних кісток, уламок луски лівої скроневої кістки, маленький фрагмент потиличної кістки, що примикає до лівої точки *Asterion*, а також невеличкий уламок верхньої стінки правої орбіти.

Попри добру збереженість кісткової тканини, при реставрації виникли певні труднощі. Склепіння було посмертно дещо деформоване з боків під вагою землі, частина уламків з'єднана міцним клеєм, який завадив нам відкоригувати належним чином кути стикання окремих кісток при виведенні сферичної форми склепіння. У зв'язку з цим хотілося б застерегти колеґ від використання клеїв, не призначених спеціально для реставрації антропологічних матеріалів. Виниклі при реставрації похибки були враховані при вимірюванні відповідних краніологічних